

Ковальова Н. А.*,
кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Український державний
хіміко-технологічний університет»,
Дніпропетровськ, Україна. boriss2002@ukr.net

ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ «АГРАРНОЇ» РЕВОЛЮЦІЇ 1917 — 1922 рр. В УКРАЇНІ

Анотація. Розглянуто проблему залучення українського селянства до політичного життя в умовах революції і громадянської війни. Проаналізовано ставлення селян до влади, земельного питання, церкви. Показано аполітичність селянського життя.

Ключові слова: «аграрна» революція, сільський сход, селяни, земельне питання.

Аннотация. Рассматривается проблема приобщения украинского крестьянства к политической жизни в условиях революции и гражданской войны. Анализируется отношение крестьян к власти, земельному вопросу, церкви. Показывается аполитичность сельской жизни.

Ключевые слова: «аграрная» революция, сельский сход, крестьяне, земельный вопрос.

Abstract. The problem of familiarization of the Ukrainian peasantry with political life under the conditions of the revolution and civil war is considered. The attitude of peasants to the authority, land question, and church is analyzed. The political indifference of country life is shown.

Keywords: «agrarian revolution»; rural gathering, peasants, land question.

Постановка проблеми. Селянство, яке складало переважну більшість суспільства, визначило характер революційних подій в Україні на початку ХХ ст. За оцінкою відомого російського дослідника історії селянства В. П. Данилова, події 1917 — 1922 рр. характеризуються як «селянська» («аграрна») революція [1, с. 211—212, 277]. Одним з актуальних завдань сучасної вітчизняної науки є відтворення з допомогою нових джерел цілісної картини селянської революції, її витоків, чинників і наслідків [1, с. 212].

Сучасна концепція Української революції 1917—1921 рр. пропонує майже винятково політичну історію українського державотворення вказаного періоду, відтворюючи діяльність різних політичних режимів, державних утворень, політичних партій, окремих політичних діячів, вплив зовнішніх чинників [2, с. 8; 3, с. 131]. «Аграрна» революція, розпочавшись у другій половині 1917 р. і триваючи до 1922 р., була спрямована проти поміщиків, священників, заможних селян, а пізні-

* Kovalyova N. A., Ph. D. in History, Associate professor, Ukrainian State University of Chemical Technology, Dnipropetrovsk, Ukraine. boriss2002@ukr.net

POLITICAL ASPECTS OF «AGRARIAN» REVOLUTION OF 1917–1922 IN UKRAINE

ше і проти держави. Насамперед «аграрна» революція мала економічний характер, однак різні політичні режими та державні утворення намагалися залучити селянство до політичного життя. Виявлення та характеристика політичних аспектів селянської революції дозволяє чіткіше окреслити економічні та соціальні підстави Української революції.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У вітчизняній історичній літературі проблемі участі селянства у подіях революції та громадянської війни, зокрема політичній боротьбі, присвячено значну кількість праць. Спробу відтворити політичну поведінку та ідеологію українського селянства періоду революції 1917—1921 рр. зробили О.В. Михайлюк і В.С. Лозовий [4; 5], історію селянських республік у 1919 р. характеризує Ю. В. Котляр (див., напр.: [6, с. 50]), окремими дослідницькими напрямками стали самоорганізація українського селянства та селянський повстанський рух (див., напр.: [7; 8; 9]). Селянську революцію вітчизняні дослідники розуміють в основному як селянський повстанський рух, інші аспекти аграрно-селянської проблеми початку ХХ ст. залишаються недостатньо дослідженими.

Мета статті. Метою даного дослідження є з'ясування характеру та форм залучення селянства до політичного життя в 1917—1922 рр. у контексті «аграрної» революції. На матеріалах сільських сходів, які на даний час практично не залучені до наукового обігу, а також з допомогою нарративних джерел автор зробив спробу проаналізувати ставлення селянства до влади, земельного питання, Церкви.

Основні результати дослідження. Основою політичного життя українського села після Лютневої революції стали сільські сходи, а точніше — сходки, зібрання. В умовах революції і громадянської війни ще радянські дослідники пропонували розглядати діяльність сільських сходів у двох аспектах: як зібрання громадян і як орган селянського самоврядування [10, с. 106]. Як орган селянського самоврядування сільські сходи продовжували функціонувати із значно розширеними у 1917 р. повноваженнями, зазнавши певної еволюції в умовах громадянської війни, практично до середини 1920 р. [11; 12]. Матеріали сільських сходів містять інформацію переважно про вирішення адміністративно-господарських питань життя сільської общини/громади. Політичним настроєм і аспектам життя села присвячені окремі фрагментарні документи. Питання, пов'язані з політичною ситуацією, розглядалися в основному на сходках (зібраннях) селян і не протоколювалися. Інформацію про них містять переважно нарративні джерела.

Через сільські сходи (сходки) село прилучалося до політичного життя [13, с. 315]. Як свідчать сучасники, «сходки» у 1917 р. скликалися дуже часто, зокрема у с. Стражгород Теплицької волості Гайсинського повіту Подільської губернії, як пригадує селянин А. М. Постоїк, сход збирався майже кожного дня [14, I, с. 11; 15, с. 114]. Інструктор Центральної Ради В. Андрієвський, який переховувався два місяці від більшовиків на Полтавщині, пригадував, що збори сільської громади, а точніше — сільської ради, відбувалися майже щодня (ввечері). У базарні дні (щонеділі або щосереди) відбувався всенародний суд або мітинг [16, II, с. 158, 162]. В. П. Царенко, організатор першого виконкому і першого ревкому Островської волосної ради селянських депутатів на Київщині, пригадує, що сходки збиралися не менше як двічі на тиждень, селянам не загадували йти на них, а вони приходили добровільно. Участь у сільських сходках стало брати дедалі більше селян, і зокрема жінки, які раніше не мали права голосу [17, с. 345].

Участь у сільських сходках на Полтавщині, за спогадами В. Андрієвського, брали переважно бідняки, а багатші селяни і ті, які не підтримували більшовиків, на сходи не ходили («нехай перекипить, а коли потрібно буде розумніших — самі попросять нас»). Розчарувавшись десь через місяць у більшовицьких ідей, селяни

навесні 1918 р. переобрали сільську раду «з бідніших» на «розумніших» [16, II, с. 158, 161]. Кількісний і якісний склад сільських зібрань залежав від політичного режиму: за Української Держави П. Скоропадського та денікінського періоду на сходах переважали заможні-середняцькі, а радянського періоду — бідняцькі верстви.

Формуванню нового світогляду селянських мас, а також їхньої поведінки сприяли солдати-фронтовики, які побували в армії, або робітники підприємств промислових центрів, зокрема шахтарі, партійні агітатори [13, с. 314–317; 15, с. 213–214; 18, с. 170]. Своїми ватажками після Лютневої революції 1917 р. селяни дуже часто обирали людей «бувалих», які побачили світ, мали певний політичний або життєвий досвід. Громаду в с. Перешори на Херсонщині, за спогадами Є. Чикаленка, очолив фронтовик А. Куцопера, який до революції був поліцейським, до того ж, глибоко аморальною, безсовісною людиною. Обираючи таких шахраїв, селяни сподівалися, що їх, «бувалих, на всі боки битих», поміщики не зможуть обманути [19, с. 370–371]. Також до сільських комітетів у 1917 р. входили або ж створювали їх фронтовики-дезертири [15, с. 131, 213; 19, с. 371, 375].

На сільських сходах, які виконували функції селянського самоврядування, селяни обирали своїх представників до нових органів влади (у 1917 р. — громадський, сільський, виконавчий комітети, а за радянської влади, особливо у 1919 р. — ревкоми, комітети бідноти, сільські ради). Також на сходах селяни делегувати своїх представників до земельного, продовольчого комітетів, земельних комісій, на селянські з'їзди або ж для вирішення певних питань життя громади. Дуже часто влада, як відзначає В. Андрієвський, змушувала селян відправляти своїх делегатів до міста для вирішення справ, яких вони не розуміли, або ж які не подобалися їм [16, II, с. 162].

У свою чергу представники влади на сільських сходах (за різних політичних режимів) інформували населення про політичну ситуацію, урядову політику у продовольчій і земельній галузях, інших сферах тогочасного життя. Політичні партії на сходах, особливо активно у 1917 р., проводили партійну агітацію, залучали селян до «Просвіти», «Селянського союзу», «Селянської спілки» або ж до Союзу земельних власників (у 1918 р.). На численних мітингах, які відбувалися у 1917 р. на Сумщині, виступали представники всіх партійних течій [21, с. 5].

«Сторонні елементи» — так селяни називали агітаторів, були присутні на сходах, які збиралися майже кожного дня у с. Стражгород Теплицької волості Гайсинського повіту Подільської губернії [15, с. 114]. «Неписаний порядок» склався в Острові на Київщині: кожен, хто повертався з війська або з міста, мав на сходці розповісти про побачене і почуте, а також — яких поглядів сам дотримується [17, с. 347]. Інтелігенція намагалася на сходках інформувати село про національний рух в Україні (с. Глодоси на Херсонщині), хоча селяни більше цікавилися земельною справою [14, I, с. 11; 20, с. 21].

Політичні події та питання власності на землю у 1917 р. обговорювалися на численних сходках у с. Стражгороді Гайсинського повіту Подільської губернії, у с. Потапні Таганчанської волості Канівського повіту на Київщині [13, с. 315; 15, с. 114]. В. Царенко досить докладно описує бурхливі обговорення на мітингах в Острові питання про землю: заклики партійних представників (есерів, меншовиків) почекати до рішення Установчих зборів і бажання селян негайно отримати поміщицьку землю [17, с. 345–347].

Обговорення земельного питання на сільських сходах і зібраннях у 1917 — 1920 рр. було зумовлено політичними чинниками, а рішення сходів зумовлювалися насамперед селянським прагматизмом. Земля протягом усього періоду громадянської війни як для державних утворень, так і для різних політичних сил зали-

шалася «найбільш універсальною і значущою політичною категорією» [22, с. 551]. А серед українського селянства, в основному байдужого до національних проблем, виробився своєрідний «земельний патріотизм» [23, с. 15].

Неоднозначним у період революції та громадянської війни було ставлення селян до церкви. Виступи проти священників у 1917 р. мали переважно економічний характер і ставили за мету відібрати та перерозподілити землю. У с. Стражгороді Гайсинського повіту Подільської губернії, за спогадами А. Постоїка, селяни відібрали у священника В. Крижанівського 72 дес. землі і будинок, у якому планували створити школу. Через опір священника громадський комітет села змусив його здати церковне майно та виселив із села. Після цього селяни попросили прислати їм другого священника, який ставився до них ще гірше [15, с. 117—119]. Схожою ситуація в 1917 р. була у багатьох місцях: селяни, відбираючи землю, не відмовлялися від церкви і релігійних обрядів. Уже в умовах громадянської війни селяни стали визнавати землю за церковним причтом. Журавенський сільський сход Вінницького повіту Подільської губернії своїм рішенням від 4 травня 1919 р. погодився залишити землю за священником і псаломщиком, щоб ті не встановлювали плати за релігійні обряди, а погоджувалися брати стільки, скільки селяни зможуть їм заплатити [24].

Навесні 1919 р., коли радянська влада розпочала вилучати ікони з радянських установ (сільських і волосних управ), сільські сходи виступили на їх захист. 25 квітня 1919 р. сільський сход с. Шулівки Новомосковського повіту Катеринославської губернії ухвалив залишити ікони у волосному правлінні та дотримуватися обрядів церковного богослужіння, які існували до того часу (панахиди, молебні, хресні ходи) [25]. Сход с. Радолівки Бердянського повіту Таврійської губернії 18 травня 1919 р. ухвалив залишити ікони у приміщеннях сільської ради і комітету [26].

В умовах революції та громадянської війни українське село залишалося дуже далеким від політичного процесу в містах. Досить тривалий час селяни жили в умовах безвладдя чи перманентних змін влади [3, с. 131–132]. Кожне село жило своїм життям і встановлювало свою сільську владу, як це було на Харківщині взимку 1917–1918 рр. [27, с. 265–266]. Натуралізація селянського господарства, самоізоляція села в 1919 р. привели до створення окремих селянських республік [22, с. 555].

Уродженець Херсонської губернії Н. Нессін, який у 1919 р. після закінчення сільськогосподарського училища у Херсоні працював управляючим маєтку Воронцової-Дашкової, а пізніше — у своєму господарстві, зазначає, що до приходу більшовиків у 1920 р. через часті зміни влади селяни просто не відчували жодної влади [28, с. 205, 209].

У питанні про владу («У чийх руках влада») сход с. Юрківки Посухівської волості Уманського повіту Київської губернії 21 квітня 1919 р. на чолі з головою комбіву М. Подгорецьким відзначив, що селян багато разів обманювали різні уряди, а радянська влада з часу свого встановлення не запитала у селян, чого вони бажають і не запросила їхніх представників до «вищих організацій». На цьому ж сході селяни намагалися визначитися зі ставленням до комуні й ухвалили, що громада не бажає комуністичного порядку [29]. Щоб з'ясувати ставлення Н. Григор'єва до запровадження комуні, 24 квітня 1919 р. депутати сільської ради с. Привольного (2 частини) на Херсонщині за пропозицією голови сільської ради Ю. Назарова обрали двох делегатів і видали їм на подорожні витрати по 200 крб. кожному [30].

Свою політичну позицію сільське зібрання 1-ї і 2-ї частин с. Медвин Канівського повіту на Київщині (2541 особа) висловило 20 квітня 1919 р.: «Ми, бідне селянство, вимагаємо спокою і свободи, у політиці ми мало розбираємося, та й май-

же її зовсім не розуміємо, але нам потрібна земля і воля, та воля, яка б нам дозволила спати спокійно влітку під своєю хатою» [31]. Незважаючи на активну діяльність на селі різних політичних партій в неодноразову зміну політичних режимів, матеріали сільських сходів свідчать про аполітичні настрої селянства.

Проти всіх політичних сил був спрямований селянський повстанський рух, який од початку 1921 р., за оцінкою В. Ф. Верстюка, став головною формою громадянської війни і водночас із цим був «найхарактернішою особливістю Української революції» [22, с. 596; 32, с. 13–14]. Офіційні документи, у яких відображено боротьбу радянської влади з повстанством у 1921 р., відокремлювали селянські виступи від організованої боротьби повстанства як військово-політичної сили (див., напр.: [33]). Додаткового дослідження і переосмислення потребує проблема взаємовідносин селянства і повстанських загонів.

Висновки. Революція і громадянська війна змінили світогляд, спосіб життя і навіть саму природу селянства, яке на значний час виявилось відірваним від хліборобської праці, звичного суспільного укладу, сім'ї. Особливо бурхливо українське селянство було втягнуто у політичне життя у 1917 р. Визначальний вплив на розвиток селянської поведінки мали зовнішні чинники, а самоізоляція відбувалася внаслідок селянського прагматизму. Село в умовах «аграрної» революції, здійснивши на власний розсуд перерозподіл землі, залишалося далеким від політичного життя і намагалося захиститися від негативного впливу зовнішнього світу відродженням общинних зв'язків.

Литература

1. Данилов В. П. История крестьянства России в XX веке. Избранные труды: в 2-х ч. / В. П. Данилов. — Ч. 2. — М.: РОССПЭН, 2011. — 831 с.
2. Смолій В. А. Деякі проблеми вивчення історії українських революцій / В. А. Смолій // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття. Матеріали науково-теоретичної конференції 20—21 листопада 2007 р. та наукові дослідження. / В. М. Литвин (голова Ред. кол.) — К.: Ін-т політ. і етнонаціонал. досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — С. 6—9.
3. Верстюк В. Українська революція: метаморфози, предмет, інтерпретація / В. Верстюк // Україна — Росія: діалог історіографій: Матеріали міжнар. наук. конф. / Редкол.: В. Ф. Верстюк (відп. ред.). — К. — Чернівці: Деснянська правда, 2007. — С. 128—134.
4. Михайлюк О. В. Щодо «політичної програми» селянства України в період революції та громадянської війни / О. В. Михайлюк // Український селянин. — Черкаси, 2003. — Вип. 7. — С. 103—106.
5. Лозовий В. С. До питання про ідеологію українського селянства в добу революції (1917 — 1921 рр.) / В. С. Лозовий // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917—1921 рр.: матеріали Всеукраїнської наукової конференції / Редкол.: Смолій В. А та ін. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2008. — С. 104—114.
6. Котляр Ю. В. Врадівська Хліборобська республіка / Ю. В. Котляр // Чорноморський літопис. — Миколаїв: Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. — Вип. 5. — С. 50—53.
7. Куташев І. В. Масові селянські організації України в боротьбі за землю і волю (березень 1917 — квітень 1918 р.) / І. В. Куташев // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. — 2002. — № 3. — С. 131—137.
8. Мотенко Я. В. Самоорганізація селянського руху у Харківській губернії (лютий — жовтень 1917 р.) / Я. В. Мотенко // Грані. — 2010. — № 2. — С. 26—29.
9. Щербатюк В. М. Селянський повстанський рух на Київщині 1917—1923 рр.: сучасна історіографія проблеми / В. М. Щербатюк // Український історичний журнал. — 2010. — № 3. — С. 186—204.
10. Кабанов В. В. Октябрьская революция и крестьянская община / В.В. Кабанов // Исторические записки. — М.: Наука, 1984. — Т. 111. — С. 100—150.
11. Ковалева Н. А. Сельские сходы в условиях «аграрной революции» в украинских губерниях 1917—1920 гг. / Н. А. Ковалева // Ежегодник по аграрной истории Восточной Ев-

ропы. 2012 год: Типология и особенности регионального аграрного развития России и Восточной Европы X—XXI вв. — М.; Брянск: РИО Брянского госуд. ун-та, 2012. — С. 382—390.

12. Ковальова Н. А. Соціальна активізація селянського самоврядування в Україні в умовах революції та громадянської війни 1917–1920 рр. (за матеріалами сільських сходів) / Н. А. Ковальова // Питання аграрної історії України та Росії: матеріали дев'ятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди. — Д.: ПФ Стандарт-Сервіс, 2012. — С. 112—119.

13. Гавриленко С. В. Жовтень на селі / С. В. Гавриленко // Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1957. — С. 313—319.

14. Михайлик М. Українське село в часи національної революції (Спомини з часів боротьби за визволення одного села) / М. Михайлик // Літопис Червоної Калини. — 1934. — Ч. 1. — С. 10—14; Ч. 2. — С. 5—9.

15. 1917 год в деревне (воспоминания крестьян) / Под ред. Я. А. Яковлева. — М.: Изд-во полит. литературы, 1967. — 288 с.

16. Андрієвський В. З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. — Нью-Йорк: Говерла, 1963 — Том 1. Ч. II. — 210 с.

17. Царенко В. П. За землю, за владу трудящих / В. П. Царенко // Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. — К.: Держ. вид-во політ. літ-ри УРСР, 1957. — С. 341—351.

18. 1917 год в деревне. / Под ред. Я. А. Яковлева. — М.; Л.: ГИЗ, 1929. — 360 с.

19. Чикаленко Є. Щоденник (1907 — 1917) / Є. Чикаленко. — К.: Темпора, 2004. — Т. 1. — 428 с.

20. Мелешко Ф. Глососи в часі національної революції / Ф. Мелешко // Літопис Червоної Калини. — 1934. — Ч. 7—8. — С. 20—24.

21. Павлюченко В. В. Незабутні події / В. В. Павлюченко // Жовтень на Сумщині. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. — Суми: Обласне вид-во, 1958. — С. 5—12.

22. Історія українського селянства. Нариси в 2-х т. / В. А. Смолій (відп. ред.). — К.: Наук. думка, 2006. — Т. 1. — 632 с.

23. Липинський В. Листи до братів-хліборобів / В. Липинський. — Нью-Йорк: Булава, 1954. — 470 с.

24. О землях. 25 марта — 1 ноября 1919 г. // Центральный державный архив вищих органов власти та управления Украины (далі — ЦДАВОВУ). — Ф. 1654. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 44.

25. На записку приговоров Шульговского сельского общества. На 1919 год // ЦДАВОВУ. — Ф. 1997. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 148.

26. Приговоры [Радоловский сельский совет]. 3 января — 9 декабря 1919 г. // ЦДАВОВУ. — Ф. 1771. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 44зв.

27. Качинский В. Крестьянское движение / В. Качинский // 1917 год в Харькове. — Х.: Пролетарий, 1927. — С. 180—269.

28. Нессин Н. Век прожить — не ниву перейти / Н. Нессин // Российская и советская деревня первой половины XX века глазами крестьян: Взгляд из эмиграции. — М. Русский путь, 2009. — С. 197—212.

29. Приговоры сельских сходов волости [Посуховское волостное правление]. 16 февраля — 15 ноября 1919 г. // ЦДАВОВУ. — Ф. 1504. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 18.

30. Книга приговоров сельского схода Привольнянского сельского общества. Апрель 1919 г. — 17 мая 1920 г. // ЦДАВОВУ. — Ф. 3633. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 14—15 зв.

31. Протоколы и постановления сельских сходов, волостных судей и членов примирительной следственной комиссии. Протоколы заседаний волостной управы [Медвинский волостной совет]. 2 февраля — 4 мая 1919 г. // ЦДАВОВУ. — Ф. 684. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 13—13зв.

32. Ганжа О. І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 — 1927 рр.) / О. І. Ганжа. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2000. — 208 с.

33. Доклады секретных сотрудников, сведения и разведывательные сводки об армии УНР, повстанческих организациях на Украине. Февраль — декабрь 1921 г. // ЦДАВОВУ. — Ф. 3204. — Оп. 2. — Спр. 11. — Арк. 3.

References

1. Danilov, V. P. (2011). *History of peasantry of Russia in XX century*. Selected Works: in 2 parts. Part 2. Moscow: ROSSPEN (in Russ.).
2. Smoliiy, V. A. (2008). Some problems of studying history of Ukrainian revolutions. In V. M. Lytvyn (Ed.). *Ukraine in the revolutionary process of the first decades of the XX century* (pp. 6—9). Kyiv: I. F. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies, National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
3. Verstiuk, V. F. (2007). Ukrainian revolution: metamorphosis, object, interpretation. In V. F. Verstiuk (Ed.). *Ukraine–Russia: Dialogue of historiographies* (pp. 128—134). Kyiv; Chernihiv: Desnyanskaya pravda (in Ukr.).
4. Mikhailyuk, O. (2003). As to «political program» of the peasantry of Ukraine during revolution and civil war. *Ukrayinskyy selianyn (Ukrainian peasant)*, 7, 103—106 (in Ukr.).
5. Lozovyy, V. S. (2008). On the question of ideology of Ukrainian peasantry in the period of the revolution (1917—1921). In V. A. Smoliiy (Ed.) *Formation and activities of national governments in Ukrainian Revolution of 1917—1921* (pp. 104—114). Kamenetz-Podolsk: Oium (in Ukr.).
6. Kotlyar, Y. (2012). Agricultural Republic of Vradiyivka. *Chornomorskyy Litopys (The Black Sea chronicle)*, 5, 50—53 (in Ukr.).
7. Kutashev, I. V. (2002). Massive peasant organizations of Ukraine in the struggle for land and freedom (March 1917—April 1918). *Visnyk Akademiyi pratsi i sotsialnyh vidnosyn Federatsiyi profspilok Ukrayiny (Bulletin of Academy of Labor and Social Relations of Federation of Trade Unions of Ukraine)*, 3, 131—137 (in Ukr.).
8. Motenko, Y. (2010). Self-organization of peasant movement in Kharkiv province (February—October, 1917). *Grani (Borders)*, 2, 26—29 (in Ukr.).
9. Shcherbatyuk, V. M. (2010). The peasant insurgent movement in Kyiv region in 1917—1923: modern historiography of the problem. *Ukrayinskyy istorychnyy zhurnal (Ukrainian Historical Magazine)*, 3, 186—204 (in Ukr.).
10. Kabanov, V. V. (1984). October revolution and peasant community. In *Historical notes*. (Vol. 111., pp. 100—150). Moscow: Nauka (in Russ.).
11. Kovalyova, N. A. Peasant meetings under «Agrarian Revolution» in Ukrainian provinces in 1917—1920. In *Yearbook on Agrarian history of Eastern Europe. 2012 year: Typology and Features of regional agrarian development of Russia and Eastern Europe of XX–XXI centuries* (pp. 382–390). Moscow; Bryansk: State University of Bryansk (in Russ.).
12. Kovalyova, N. A. (2012). Social activation of peasant self-governing in Ukraine under Revolution and Civil War, 1917—1920 (according to data of village meetings). In *Problems of agrarian history of Ukraine and Russia: Papers of nine research readings dedicated to the memory D. P. Poyda* (pp. 112—119). Dnepropetrovsk.: PF Standard-Service (in Ukr.).
13. Gavrylenko, S. (1957). October in village. In *Great October in Kiyv region. Collection of memories of participants of Great October Socialist Revolution* (pp. 313—319). Kyiv: State Publishing House for Political Literature of the USSR (in Ukr.).
14. Mikhailik, M. (1934). Ukrainian village under National revolution (Memoirs since the struggle for liberation of some village). *Litopys Chervonoyi Kalyny (Annals of Red Snow-Ball-Tree)*, 1, 10—14; 2, 5—9 (in Ukr.).
15. Yakovlev Y. A. (Ed.). (1967). *1917 year in village (memories of peasants)*. Moscow: Edition of political literature (in Russ.).
16. Andriyevskiy, V. (1963). *From the Past (1917 year in Poltava region)*. New York: Hoverla. Vol. 1. Part. II. (in Ukr.).
17. Tsarenko, V. P. (1957). For land, for power of workers. In *Great October in Kiyv region. Collection of memories of participants of Great October Socialist Revolution* (pp. 341—351). Kyiv: State Publishing House for Political Literature of the USSR (in Ukr.).
18. Yakovlev (Ed.). (1929). *1917 year in village*. Moscow; Leningrad: GIZ (in Russ.).
19. Chykalenko, E. (2004). *Diary (1907—1917)*. Vol. 1. K.: Tempora (in Ukr.).
20. Meleshko, F. (1934). Hlodosys in the time of national revolution. *Litopys Chervonoyi Kalyny (Annals of Red Snow-Ball-Tree)*, 7—8, 20—24.
21. Pavlyuchenko, V. (1958). Memorable events. In *October in Sumy region. Memories of participants of Great October Socialist Revolution in Ukraine* (pp. 5—12). Sumy: Regional publishing house (in Ukr.).
22. Smoliiy V. A. (Ed.). (2006). *History of Ukrainian peasants: Essays in 2 vol.* Vol. 1. Kyiv: Naukova dumka (in Ukr.).

23. Lypynskyy, B. (1954). *Letters to fellow farmers*. New York: Bulava (in Ukr.).
24. *About lands. March 25 — November 1, 1919*. Retrieved from Central State Archive of Supreme Authorities and Government of Ukraine (hereinafter — CSASAGU). Found 1654, Description 1, File 7, Sheet 44 (in Rus.).
25. *To memorandum of verdicts of Shulgovsk village community. In 1919*. Retrieved from CSASAGU. F. 1997, D. 1, F. 1, Sheet 148 (in Rus.).
26. *Verdicts [Radolovsk village council]. January 3 — December 9, 1919*. Retrieved from CSASAGU. F. 1771, D. 1, F. 1, Sheet 44, back side (in Rus.).
27. Kachynski, V. (1927). Peasants movement. *In 1917 year in Kharkov* (pp. 180—269). Kharkov: Proletariy (in Rus.).
28. Nessyn, N. (2009). To overcome life is not to overcome field. In *Russian and Soviet village in the first half of XX century by position of peasants: Position from emigration* (pp. 197—212). Moscow: Russkiy put (in Rus.).
29. *Verdicts of regional meetings of villages [Posuhovsk regional governing]. February 16 — November 15, 1920*. Retrieved from CSASAGU. F.1504, D. 1, F. 2, Sheet 18 (in Rus.).
30. *Book of verdicts of village meeting of Privolniansk village community. April, 1919 — May 17, 1920*. Retrieved from CSASAGU. F. 3633, D. 1, F. 1, Sheet 14—15, back side (in Rus.).
31. *Records of proceedings and decisions of village meetings, regional judges and members of conciliatory committees of inquiry. Records of proceedings of meetings of regional governing [regional council of Medvedinsk]. February 2 — May 4, 1919*. Retrieved from CSASAGU. F. 684, D. 1, F. 1, Sheet 13—13, back side (in Rus.).
32. Ganzha, A. I. (2000). *Ukrainian peasantry in the period of totalitarian regime becoming (1917—1927)*. Kyiv: Institute of history of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
33. *Reports of secret fellows, information and intelligence summaries about army of UPR (Ukrainian People Republic), rebellion organizations in Ukraine. February—December, 1921*. Retrieved from CSASAGU. F. 3204, D. 2, F. 11, Sheet 3(in Rus.).